

Piia Taremaa

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse teadur

Kõigil on kiire – ka keeles!

Kiirustamisest on saanud tänapäeva maailma lahutamatu osa. Mida näitab aga kiiruse ja aegluse kohta keel? Vaatame seda järgnevalt mõne viimase eesti keele uurimuse põhjal.

Keel on otseselt maailmakogemusega seotud: väljendame seda, mida oleme kogenud (vt ka Langacker 1987; Talmy 2000a; 2000b). On loomulik, et räägime sellest, mis meie ümber toimub, mida kogenud või näinud oleme, oma päevastest juhtumitest ja tunnetest-mõtetest. Kogemus hiilib aga keelde ka salamisi, nii et seda igapäevase keelekasutajana tavapärasest suhtluses ei pruugi märgatagi. Üks selliseid justkui salaja keelde imbunud kogemuslikke kategooriaid on kiirus. Räägime sellest, kui kiiresti kohale jõudsime või kaua kulus üheks või teiseks tegevuseks, kui aeglaselt või kiiresti oma töödega edasi liigume või kui pikalt pidi järjekorras seisma. Tähelepanelik keelekasutaja kindlasti märkab selliseid väljendusi nii enda kui ka teiste jutus või kirjas. Kiirus avaldub aga keeles ka peidetumalt, puudutades nii sõnavara kui ka lausete semantilist ülesehitust, ning öeldes sel moel midagi ehk ka inimese kui sellise kohta.

Sõnavara kallutus

Liikumine toimub alati mingi kiirusega ning see võib olla väga erinev. Erinevus peegeldub ka sõnavaras. Millised sõnad ja fraasid võiks esimesena meenuda, kui tahame täpsustada, millise tempoga miski liigub? Kui tahame öelda, et liikumine on kiire, võiks nendeks olla *kiiresti*, *kiirelt*, *ruttu*, *kähku*, *ummisjalu*, *kiirel sammul*, *kiiruga*, *hoogsalt*, *suure kiirusega*,

hooga, kiirustades, tuhatnelja, kiiremas korras, täiega, kibekiiresti, kiire sammuga, kärmelt, nobedalt, rutakalt jne – nimekirja võiks jätkata kümnete ja kümnete tavaliste ning sageli esinevate fraasidega. Oma hiljutises korpusuurimuses (Taremaa, Kopecka 2022) leidsime, et ligi 400-st viisi väljendavast sõnast või fraasist koguni üle 150 on sellised, mida kiire liikumise jaoks tänapäeva eesti kirjakeeles kasutatud oli. Kui mõtleme aeglase liikumise peale, võiks esimestena tulla pähe sellised sõnad ja fraasid, nagu näiteks *aeglaselt, rahulikult, aeglasel sammul, rahulikus tempos, aegamisi, aegamööda, pikkamisi, pisitasa*. Huvitaval kombel ilmnes sellestasamast korpusuurimusest, et erinevaid aeglase liikumise väljendeid oli ühtekokku palju vähem, alla 30. Tasub ka märkimist, et ühesõnalisi kiiret liikumist väljendavaid määrsõnu tuli välja 29, aeglase omasid aga ainult 8, mis juba iseenesest annab tunnistust väga suurest asümmeetriast.

Viidatud uurimuses (Taremaa, Kopecka 2022) selgitati välja erinevate väljendite arv, kus kaalukauss selgelt kiire liikumise väljendite poole: kiireks liikumiseks näib meil olevat oluliselt suurem keeleline ressurss kui aeglaseks liikumiseks. Vaadates sama uurimuse üksikväljendite kasutusagedust, ilmneb sama – kui kiirust mingil moel täpsustatakse, siis 80% juhtudest on see kiire liikumine ning pea viiendikul juhtudest aeglane liikumine, üksikutel juhtudel midagi vahepealset või raskesti liigitatavat (nt *erineval kiirusel, kohaliku piirkiirusega*). Vähemalt selle üksikuurimuse põhjal tundub, et meil on vaja oluliselt sagedamini väljendada kiiret kui aeglast liikumist ja seega on meil ka mitmekesisem keelevahendite hulk kiirusega seotud info väljendamiseks.

Kiiruse suhtelisus, absoluutsus ja kategoriaalsus keeles

Kiirus on suhteline mõiste. Nii saab näiteks kõndida kiiresti ja aeglaselt, kuigi võrrelduna lennuki kiirusega on kõndimine kahtlemata aeglane. Samas on kiirus ka absoluutskaalal mõõdetav ning mis veelgi olulisem, täieliku liikumatuse ning võimalikest kiireima liikumise vahel on kõik liikumiskiirused mõeldavad. Nii on see füüsilises maailmas, ent kas see kajastub ka keeles? Kui vaatame liikumist väljendavate tegusõnade tähendust, siis teatavate mõõndustega – jah. Kui tahaksime luua tegusõnade skaala paigalolekust väga kiire liikumiseni, võiksime ühe hinnangukatsse (Taremaa 2017) põhjal välja pakkuda midagi sellist: *seisma – komberdama – hiilima – jalutama – sammuma – kõndima – marssima – sibama – jooksmata – tormama*.

Nende tegusõnade vahele võiks siis omakorda jääda erinevaid tegusõnu ning tegusõnade järjestus võiks sõltuvalt keelekasutajast olla kohati ka teistsugune. Absoluutkiirust küll tegusõnad ei väljenda, ent leiame kergesti tegusõnu, millega iseloomustada aeglast, keskmist ja kiiret liikumist, kusjuures üks kiirus on teisest suhtelisel määral kiirem või aeglasem.

Kui pöörame pilgu tegusõnadelt teiste kiirusväljendite poole (nt määrsõnad, nimisõnafaasid), näeme, et nende tähendus on sageli pigem kategoriaalsena mõistetav, st nad väljendavad kas aeglast või kiiret liikumist (vrd *aeglaselt* ja *kiiresti*), harva aga midagi vahepealset (nt *keskmise kiirusega*). Kui just ei väljendata kiiruse absoluutskaalal mõõdetud väärtust (nt *40 kilomeetrit tunnis*), on väljendid pigem selgelt kiire ja aeglase vahel jaotunud ning, nagu eespool nägime, eelistame just kiiret liikumist sagedamini esile tuua.

Kiirus lause tasandil

Mistahes sündmust kirjeldades teeme alati valikuid, mida ütleme, mille jätame mainimata. Sündmust keelendades ei ole lihtsalt võimalik, ammuigi mitte vajalik, kirjeldada kõikvõimalikke detaile, mida näeme või sündmusega seostame. See omakorda peegeldub lausete (ja siit edasi juba laiemalt diskursuse) semantilises ülesehituses.

Mis vahe võiks olla lausetel *Tormasin ruttu koju* ja *Lonkisin aeglaselt mööda tänavat*? Mõlemas on tegusõna, mis märgib liikumist (*tormama* ja *lonkima*), viisimäärusena toimiv kiirusmäärsõna (*ruttu* ja *aeglaselt*) ning kohamäärusena esinev fraas (*koju* ja *mööda tänavat*). Süntaktiliselt on laused võrdväärsed. Sarnased on laused ka selle poolest, et viisimäärus on mõneti justkui liiane, sest tegusõna väljendab vastavat kiirusinfot niigi. Oluline erinevus peitub aga kohaväljendite tähenduses (siinjuhul on ka fraasitüüp erinev, ent see on hetkel väheoluline). *Koju* väljendab liikumise sihtkohta, *mööda tänavat* aga liikumisteed. Kuigi võiks öelda ka *Tormasin mööda tänavat* ja *Lonkisin koju*, on sagedasem siiski kombineerida kiire liikumise tegusõnadega sihtkohaväljendeid (*tormasin koju*) ning aeglase liikumise tegusõnadega asukohta või liikumisteed näitavaid väljendeid (*lonkisin linnas / mööda tänavaid*). Võime ainult oletada, kas sellised kasutusmustrid on tingitud meie kogemusest liikumisega. Kui tahame kuskile kohale jõuda, on parem liikuda kiiresti, mis keeleliselt

võib avalduda sihtkoha sagedasema väljendamisvajadusega kiiret liikumist kirjeldades. Kui aga sihtkohta jõudmine on vähem tähtsam (või üldse tähtsusetu), võime lubada aeglast liikumist ning tähelepanu pööramist liikumisprotsessile endale ja ümbritsevale, mis siis sellisena kajastuks ka lausemustrites.

Ühe nüansina saab veel välja tuua, et kiirustähenduse intensiivistamist esineb nn liiate või täpsustavate väljenditega (*tormasin ruttu / kibekiirete sammudega*) rohkem just kiire liikumise lausetes, vähem aga aeglase liikumise lausetes. Kiire liikumine näib olevat keelekasutaja jaoks midagi sellist, mille sisemist intensiivsust ka keeleliste vahenditega rõhutada püüame, väljendades ühe lause sees kiirusinfot mitmekordselt. Kiiruse erilisus paistab silma ka tegusõna ja viisimääruste kombinatsioonides. Kuigi esineb ka kiire tegusõna ja aeglase viisimääruse kombinatsioon (nt *jooksin aeglaselt*), on eriti kiirete tegusõnade kombineerimine aeglust rõhutavate väljenditega siiski kentsakas (nt **kihutasin aeglaselt*). Aeglase liikumise tegusõnad näivad olevat palju vähem piiratud: komberdada, lonkida ja roomata saab nii aeglaselt kui ka kiiresti. Lisaks leksikaalsele kallutatusele ilmneb kiiruse keeleline kallutatus seega ka selles, kuidas lause tasandil liikumiskiirust väljendada saame või kuidas seda tavaliselt teeme.

Kokkuvõte

Keeles peituvad kiirustähendused annavad tunnistust kategooria ühe liikme suuremast esile tulekust, jättes teise tagaplaanile. Võime mõelda, kas see näitab midagi inimese kohta. Kiirustamiskultuur on ajaloo lõikes küll üsna hiline nähtus, samas kui keel on arenenud aeglaselt-aeglaselt. Ometi näib keeleline kallutatus kiire poole kõnelevat sellest, et kiire liikumine on inimese jaoks aeglasest liikumisest ühel või teisel põhjusel olulisem, esildavam, intensiivsem, vahest ohtlikumgi, kandudes seetõttu ka keelde, nii nähtavalt kui ka peidetult.

Viidatud kirjandus

- Langacker, Ronald W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical prerequisites, Volume I. Stanford, California: Stanford University Press.
- Talmy, Leonard 2000a. Toward a cognitive semantics, Volume I: Concept structuring systems. Cambridge, MA; London, England: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2000b. Toward a cognitive semantics, Volume II: Typology and process in concept structuring. Cambridge, MA; London, England: The MIT Press.
- Taremaa, Piia 2017. Attention meets language: a corpus study on the expression of motion in Estonian. (= Dissertationes Linguisticae Universitas Tartuensis 29). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taremaa, Piia; Anetta Kopecka 2022. Manner of motion in Estonian: A descriptive account of speed. – Studies in Language.

OK